...of Public Instruction, Mysore.

विक्रमार्कमहाराजचरित्रम्

SANSKRIT

FOR THE

LOWER SECONDARY EXAMINATION

FOR 1930

MYSORE
PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS
1929

Price 3 Annas.

1. The maximum time allowed for retention of a book shall be one fortnight. It may be borrowed again if not required by others.

2. No reference books shall be lent out.

3. No borrower shall have more than two volumes out of the Library at one time.

4. Borrowers must not pass books from one to another but must return them to the Librarian.

5. Library books must not be used as class-books.

6. Any one who defaces by writing or otherwise damages any book shall pay the full cost of the book or of the entire works, if it consists of more than one volume.

7. The borrower shall be responsible for the value of the books lent out to him if they are lost, damaged or otherwise cannot be returned to the Library when they are due or recalled.

8. The presence of the voucher with the Librarian shall be considered sufficient proof of the non-return of books.

1615-36 The Bangalore Press

विक्रमार्कमहाराजचरित्रम्.

नवमोपाख्यानम्.

निवार्य काञ्चीनगरे लताङ्गीं
निशाचरोपद्रवतः कदाचित् ।
चरित्रमाख्यातवते तदीयं
ददौ स तामित्यधुनाऽभिधत्ते ॥

भूयोऽपि भोजमहीपाले सकौतुकसंभ्रममागच्छति अन्या सालभञ्जिका सहासमिदमभाषत—"देव! सिंहासनमारोढुं संभ्रमसि. दुर्लभं ते विक्रमार्कगतं साहसौदार्यादिकम्. तद्विरमास्मान्मुधासमुद्यमात्." राजा—"अयि! कथय गुणाननन्यदुरवापान् विक्रमार्कस्य."

सालभञ्जिका—विक्रमार्के राज्यं कुर्वति, भट्टिर्मन्त्री, उपमन्त्री गोविन्दः, चन्द्रस्सेनापतिः, तस्य पुत्रः कमलाकरो नाम. स पितुः प्रसादादनुदिनमाकण्ठं भुञ्जानो वस्त्रभूषणताम्बूलादिना शरीरं संस्कृत्य विषयसुखमनुभवन् सुचिरमतिष्ठत्. दुर्वृत्तं सुतमाहूय चन्द्रोऽवदत्—

रे कमलाकर! ब्राह्मणजन्म प्राप्यापि त्वं कथमेवं तिष्ठसि? स्वेच्छावृत्त्याऽयमात्मा नानायोनिषु जन्म प्राप्नोति. कदाचित् सुकृतवशान्मनुष्ययोनिं प्रविशति. तत्रापि ब्राह्मण-

कुले जन्म महता पुण्येन लभ्यते. तल्लब्ध्वापि त्वं दुर्वृत्तो जातोसि. सर्वदा बहिरेव संचरसि. भोजनकाले परं भवनमागच्छसि. अनुचितमेवं करोषि. अन्यच्च, तवायं विद्याभ्यासकालः. अस्मिन् काले विद्यां यदि नाभ्यससि तदुत्तरत्र तव महान् संतापो भविष्यति. उक्तं च—

ये बालभावे न पठन्ति विद्यां
कामातुरा यौवननष्टचित्ताः ।
ते वृद्धभावे परिभूयमानाः
वहन्ति गात्रं शिशिरे यथाऽब्जम् ॥

तथा च—

येषां न विद्या न तपो न दानं
न चापि शीलं न गुणा न धर्मः ।
ते मर्त्यलोके भुवि भारभूताः
मनुष्यरूपाः पशवश्चरन्ति ॥

अत्र हि पुरुषस्य न विद्यायाः परं भूषणं धनं वाऽस्ति.

तथा च—

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी यशस्सुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः ।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परा देवता
विद्या राजसु पूज्यते न हि धनं विद्याविहीनः पशुः ॥

तथा च—

किं कुलेन विशालेन विद्याहीनस्य देहिनः ।
अकुलीनोऽपि विद्यावान दैवतैरपि पूज्यते ॥

अन्यच्च, वत्स! यावदहं जीवामि, तावदेव त्वया

विद्याऽभ्यसनीया; अन्यथा तु दुष्प्रापैव सा. अभ्यस्ता तु सा तव सकलमपि बन्धुकृत्यं करिष्यति. उक्तं च—

मातेव रक्षति पितेव हिते नियुङ्क्ते
कान्तेव चाभिरमयत्यपनीय खेदम् ।
कीर्तिं च दिक्षु वितनोति तनोति लक्ष्मीं
किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या ॥

एवं पितृवचनं श्रुत्वा पश्चात्तापपरिभूतः कमलाकरो "यदाऽहं सर्वज्ञो भविष्यामि तदा पितृमुखं द्रक्ष्यामि" इति प्रतिज्ञाय स्वयं काश्मीरदेशं गत्वा तत्र चन्द्रमौलिभट्टनामानमुपाध्यायमुपसृत्य सविनयं प्रणम्य "भोः स्वामिन्! मूर्खोऽहं भवत्सकाशाद्विद्याभ्यासं कर्तुमागतोऽस्मि. परं प्रसीद. यथाऽहममितज्ञो भवेयं तथा विधातुमर्हति स्वामी." इति पुनःपुनः प्रणंसीत्. उपाध्यायश्चैनमङ्गीचकार. कमलाकरश्च गुरुं शुश्रूषमाणः पपाठ. उक्तं च—

गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।
अथवा विद्यया विद्या चतुर्थान्नोपलभ्यते ॥

एवमप्रमादं शुश्रूषमाणस्य तस्य कालो महानतिचक्राम. अनन्तरमेकदा तूपाध्यायस्तस्य कृपातरङ्गितान्तरङ्गः सिद्धसारस्वतमन्त्रमुपदिदेश. तेन चोपदेशेन सर्वज्ञो भूत्वा कमलाकरः कृतार्थमात्मानं मत्वा सप्रदक्षिणप्रणाममुपाध्यायस्यानुज्ञां गृहीत्वा पितृदर्शनलालसः स्वनगरं प्रत्यागच्छन् मार्गवशात् काञ्चीनगरमगमत्. तत्र चानन्यसाधारणरूपसंपन्ना नरमोहिनी नाम काचिद्वनिताऽऽस्त. यस्तां पश्येत् स तदासक्तमतिः परमुन्मादावस्थां प्राप्नुयात्. यः पुनरस्यास्तल्पे निद्रामनुभवेत्, तस्य

रुधिरं विन्ध्याचलनिवासी कश्चिद्राक्षसो निरवशेषं पीत्वा तं मारयेत्. कमलाकरोऽप्येतत् कौतुकं तत्र दृष्ट्वा निजनगरमाजगाम. आगते च कुमारे जनकः परं ननन्द. परेद्युरेष कमलाकरः पित्रा सह राजानं द्रष्टुं गत्वा,

"पाण्डुपङ्कजसंलीना मधुपाळीर्मनोहराः ।
यो बिभर्ति विधेरात्मा स तनोतु शुभं तव ॥"

इति विक्रमार्कायाशिषमवदत्. आस्थाय च समुचितमासनमात्मनः कलावैदग्ध्यमदर्शयत्. राजा तु तं वस्त्राभरणादिना संभाव्य पप्रच्छ "भोः कमलाकर! कुत्रकुत्र व्यचरः? किंकिमद्भुतमद्राक्षीः?" कमलाकरः.—"अहं तु बहून् देशान् व्यचरम्, पुनरागच्छन् काञ्चीनगरेऽद्भुतमेकमपश्ययम्." राजा.—"तत् किं कथय." कमलाकरस्तदद्भुतमाचचक्षे. राजा—"कमलाकर! तर्ह्यागच्छ तत्र गच्छेव." ततस्तेन सह राजा काञ्चीनगरमागत्य नरमोहिन्या निरतिशयं रूपं दृष्ट्वा विस्मयं प्राप्य तस्या गृहं प्रविवेश. साऽपि तौ राजार्हेणोपचारेण मुदितहृदयौ कृत्वा सविनयमेवं व्यजिज्ञपत्. "देव! धन्याऽस्मि. पवित्रमभूदिदं भवनं, यतो भवच्चरणकमलधूळीभूषितमजायत. अद्य भोजन परिग्रहेण जनमिमं कृतार्थयतु देवः." राजा—"इदानीमेवाहं भुक्त्वा समागतोस्मि; श्रुतिसुखेन भाषितमधुनैव तुष्टोऽस्मि." ततस्तया दत्तां वीटिकां जग्राह. इत्थं रात्रौ प्रहरोऽतीयाय. नरमोहिनी तु सुष्वाप. द्वितीये प्रहरे राक्षसः समागत्य नरमोहिनीं मञ्चे सुप्तामेकाकिनीं दृष्ट्वा निर्जगाम. राजा तु राक्षसं केशे गृहीत्वा कृपाणेन कण्ठमच्छिनत्. तत्कोलाहलं श्रुत्वा नरमोहिनी प्रबुध्य हतं राक्षसं

विलोक्य संतुष्टा राजानमस्तावीत्—"देव! तव प्रसादादहं निर्भया जाताऽस्मि. अद्यप्रभृति मम राक्षसोपद्रवो निवृत्तः. युष्मत्कृतादुपकारात् कथमहमुत्तीर्णा भवेयम्? अतस्त्वामनुसरामि. यदाज्ञापयति देवस्तदाचरितुमियमायत्ताऽस्मि." राजा.—"यदि मयोक्तं करिष्यासि, तर्ह्यमुं कमलाकरं भजस्व." ततः सा नरमोहिनी कमलाकरमभजत्; विक्रमोऽप्युज्जयिनीमगमत्.

इमां कथां कथयित्वा सालभञ्जिका राजानं भोजमवदत्—"भो राजन्! त्वय्येवमौदार्यं धैर्यं परोपकारश्च विद्यन्ते चेत् तर्ह्यस्मिन् सिंहासन उपविश." तच्छ्रुत्वा राजा तूष्णीमतिष्ठत्.

दशमोपाख्यानम्.

कदाऽपि केनापि मुनीश्वरेण
मृतेरभावाय फलं प्रदत्तम् ।
कुष्ठाभिभूताय ददौ द्विजाय
स विक्रमो भूप इतीह वक्ति ॥

पुनरपि राजा भोजो यावत् सिंहासनमारुरुक्षत्, तावदन्या पाञ्चालिका प्राह—"भो राजन्! विक्रमस्यौदार्यादिगुणा यस्य विद्यन्ते स इदं सिंहासनमारोढुमलम्." भोजः—"सालभञ्जिके! कथय तस्यौदार्यादिवृत्तान्तम्." साऽब्रवीत् "भो राजन्! श्रूयताम्—

विक्रमार्के सिंहासनमिदमास्थाय विश्वम्भरां पालयति, योगी कश्चिदुज्जयिनीं प्रत्यागच्छत्. स च वेदवेदाङ्गादिसकल-

शास्त्रविचक्षणः. किं बहुना, तत्सदृशोऽन्यो नास्ति. स साक्षात् सर्वज्ञ एव. एकदा विक्रमो राजा तस्य प्रसिद्धिं निशम्य तमाह्वातुं पुरोहितं त्रिविक्रमं प्रेषयामास. स च तदन्तिकं गत्वा नमस्कृत्याब्रवीत्—"भोः स्वामिन्! राजा विक्रमो भवन्तमाह्वयति, तत्रागच्छतु भवान्." योगी—"राजदर्शनेनास्माकं किमस्ति प्रयोजनम्?

आशासीमहि भिक्षान्नमाशावासो वसीमहि।
शयीमहि महीपृष्ठे कुर्वीमहि किमीश्वरैः॥

अन्यच्च—

निस्स्पृहो नाधिकारी स्यान्नाकामी मण्डनप्रियः।
नाविदग्धः प्रियं ब्रूयात् स्फुटवक्ता न वञ्चकः॥"

पुरोहितस्तदाकर्ण्य राजसमीपमागत्य न्यवेदयत्. ततो राजा स्वयमेव तत्संदर्शनार्थमागत्य प्रणम्य तदाज्ञयोपविष्टस्तेन सह नानाविधाध्यात्मकथाः कुर्वन्नेकदा तमपृच्छत्—"भोः स्वामिन्! तव कति वर्षाणि जातानि?" योगी—"किमेवं पृच्छसि? नीतिविदा पुरुषेण स्वस्यायुर्न कथनीयमिति किं नाश्रौषीः? अन्यच्च, यस्तु योगीश्वरः स कालं वञ्चयित्वा सुचिरं जीवति. आस्तामेतत्. यदि त्वं साधयितुं प्रभवसि, तर्हि मन्त्रमेकमुपादिशामि" राजा—"किं तेन लभ्येत?" योगी—"तेन मन्त्रेण जरामरणवर्जितो भविष्यसि." राजा—"तर्ह्युपदिशतु स्वामी. कथमपि साधयामि." ततो योगीश्वरो राज्ञे मन्त्रमुपदिश्य, "अमुं मन्त्रं ब्रह्मचर्येण वर्षमेकं संजप्य दूर्वाङ्कुरैर्होमं विधेहि. ततः पूर्णाहुतिसमये होमकुण्डात् कश्चित् पुरुषः फलहस्तो निर्गत्य फलं दास्यति. तदुपयुज्य जरामरणवर्जितो वज्रकायो

भविष्यसि." इत्युक्त्वा तमामन्त्र्य यथेच्छं जगाम. राजाऽप्युज्जयिन्यां समया हायनमेकं ब्रह्मचर्येण मन्त्रं संजप्य दूर्वादळैर्हुत्वा पूर्णाहुतिमकरोत्. तावद्धोमकुण्डात् कश्चित् पुरुषो निर्गत्य दिव्यमेकं फलं राज्ञे ददौ. राजाऽपि तत्फलं गृहीत्वा कृतकृत्यः पुरं प्रविश्य राजमार्गे समागच्छन् कुष्ठव्याधिना विशीर्णसर्वावयवं कञ्चन ब्राह्मणमद्राक्षीत्. स च राजानमुपसृत्य कृपणमवादीत्—"देव! राजा नाम ब्राह्मणानां लोकस्य च मातापितृवदवगन्तव्यः. उक्तं च—

राजा बन्धुरबन्धूनां राजा चक्षुरचक्षुषाम् ।
राजा पिता च माता च राजा चार्तिहरो गुरुः ॥

त्वं तु विश्वस्यार्तिं परिहरसि. अनेन व्याधिना मम शरीरं नश्यति. शरीरनाशादनुष्ठानं नश्यति. अतः सर्वस्यापि धर्मकार्यस्य शरीरमेव साधनम्. उक्तं च—

अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं
जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते ।
अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे
शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥

राजा—"किं ते मनोगतम्? किमहं करवाणि? निश्शङ्कं कथय." ब्राह्मणः—"ममैतच्छरीरं यथा निरामयमनुष्ठानयोग्यं भवेत् तथा विधातुमर्हति भवान्." राजा तस्य ब्राह्मणस्य वचनं श्रुत्वा तस्मै तत्फलं ददौ. ततो ब्राह्मणः परमतुष्यत्. राजाऽपि स्वभवनं जगाम.

इति कथां कथयित्वा सालभञ्जिका भोजराजमब्रवीत्—"भो राजन्! त्वय्येवमौदार्यं विद्यते चेत् तर्ह्यस्मिन् सिंहासने उपविश." तच्छ्रुत्वा राजा तूष्णीं बभूव.

एकादशोपाख्यानम्

शैवालशैलनिलयं पिशिताशनेन्द्रं
विप्रान् पलाशनगरीनिलयान् घसन्तम् ।
तस्माद्विमोच्य धरणीविबुधानरक्षत्
राजेति वक्ति मधुरं प्रतिमा नृपाय ॥

पुनरपि राजा भोजः सिंहासने शुभमुहूर्ते यावदुपविष्टुमाजगाम, तावदन्या पाञ्चालिका पुरेव निवारयामास. राजाऽब्रवीत् "अयि सालभञ्जिके! यदि जानीषे कथय तस्य धैर्यादिवृत्तान्तम्." साऽब्रवीत्, "महीपाल! श्रूयताम्—

विक्रमे राज्यं कुर्वति, भूमण्डले दुर्जनः पिशुनस्तस्करः पापकर्मा वा न कोऽप्यासीत्. किं च, यस्य राज्ञः सर्वदा राज्यचिन्ता मन्त्रविचारः स्वतो बलवदरिविजयोपायविचारश्च, स केवलं चिन्तापरत्वाद्दिवारात्रं निद्रामपि न याति. उक्तं च—

अर्थातुराणां न गुरुर्न बन्धुः
कामातुराणां न भयं न लज्जा ।
चिन्ताऽऽतुराणां न सुखं न निद्रा
क्षुधाऽऽतुराणां न रुचिर्न कालः ॥

एष पुनर्विक्रमो राजा नैवमभूत्. सर्वान् प्रत्यार्थिभूभुजान् स्वपादपद्माक्रान्तान् विधाय निजाज्ञापरतन्त्रं राज्यमकरोत् . उक्तं च—

आज्ञामात्रफलं राज्यं ब्रह्मचर्यफलं तपः ।
ज्ञानमात्रफला विद्या पचभुक्तफलं धनम् ॥

एकदा राजा राज्यभारं मन्त्रिषु निधाय स्वयं योगीवेषेण देशान्तरं प्रति निर्जगाम. निर्गत्य च यत्र स्वचित्तस्य

चित्तस्य सुखमभूत् तत्र कतिचिद्दिनान्यतिष्ठत्. यत्राश्चर्यं तत्रापि कञ्चित् कालमनयत्. एवं पर्यटतस्तस्यैकदा कुत्रापि महारण्ये सूर्योऽस्तं जगाम. राजा तु किञ्चन वृक्षमूलमाश्रित्योपविष्टः. तस्योपरि वृद्धश्चिरजीवि नाम कश्चित् पक्षिराजस्तस्थौ. तस्य पुत्राः पौत्राश्च प्रातर्देशान्तरं गत्वा स्वोदरमापूर्य सायं प्रत्येकमेकैकं फलं गृहीत्वा तस्मै चिरजीविने प्रतिदिनं दिशन्तः सुखमूषुः. साधु चेदमुच्यते—

वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतश्शिशुः।
अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत्॥

अथैकदा रात्रौ चिरजीवी सुखोपविष्टः सन् पक्षिणोऽपृच्छत्. राजाऽपि वृक्षमूलमाश्रित्य तद्वचनं शृण्वन्नास्त. चिरजीवी—"भोः पुत्राः! परितः पर्यटन्तो भवन्तः किमद्भुतमद्राक्षुः?" तत्र पटुचक्षुर्नाम कश्चित् प्राह—"अहं किमप्याश्चर्यं नाद्राक्षम्. अपि तु परेद्युर्मम महद्दुःखं भविष्यति." चिरजीवी—"भोः पुत्र! यः सुहृदे स्वदुःखं निवेदयति स सुखी भवति. तथा हि—

सुहृदि निरन्तरचित्ते गुणवति भृत्येऽनुवर्तिनि कळत्रे।
स्वामिनि सौहृदचित्ते निवेद्य दुःखं सुखी भवत्येव॥

तदाकर्ण्य पटुचक्षुरात्मदुःखमकथयत्—

तात! श्रूयताम्. अस्त्युत्तरदेशे शैवालको नाम पर्वतः. तत्समीपे पलाशनगरं नामाग्रहारोऽस्ति. तत्र च पर्वते कश्चिद्राक्षसः प्रतिदिनं नगरमार्गागतान् जनान् बलात् पर्वतं नीत्वा भक्षयन् वसति स्म. एकदा तु जनाः "भो राक्षस! यदृच्छं सम्मुखगतं पुरुषं मा भक्षय; वयं तुभ्यमेकैकं पुरुषं प्रतिदिन-

माहारार्थं दास्यामः" इत्यभ्ययाचन्त. सोऽप्येतदङ्गीचकार. अनन्तरं महाजनाः प्रतिदिनं गृहक्रमेणैकैकं पुरुषं तस्मै प्रायच्छन्. एवं महानातिचक्राम कालः. अद्य मम पूर्वजन्मनिमित्तभूतस्य ब्राह्मणस्य बलिवासरः संप्राप्तः. तस्य ह्येक एव पुत्रः. यदि तं दद्यात् तदा संततिविच्छेदो भवेत्. यद्यात्मानमेव प्रयच्छति, तदा भार्या शतवृद्धा विधवा भवति. वैधव्यं पुनर्महद्दुःखमबलानाम्. तथा च रामायणे—

पतिहीना तु या नारी कामं भवतु पुत्रिणी।
धनधान्यैस्सुपूर्णाऽपि विधवेत्युच्यते बुधैः॥

तदेतद्दुःखं मयि संक्रामति.

तस्य वचनं श्रुत्वा तत्रान्ये पतङ्गा निजगदुः—सखे सज्जनस्य दुःखेन तव दुःखं युक्तमेव. उक्तं च—

सुखिनि सुखी सुहृदि सुहृद्दुःखिनि दुःखी च सज्जनो भवति।
उदयति मुदितः कामं शशिनि समुद्रोऽस्तमयति च क्षीणः॥
क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणाः दत्ताः पुरा तेऽखिलाः
क्षीरोत्तापमवेक्ष्य तेन पयसा ह्यात्मा कृशानौ हुतः।
गन्तुं पावकमुद्गतं तदभवद्दृष्ट्वा स्वमित्रापदं
युक्तं तेन जलेन शाम्यति सतां मैत्री पुनस्त्वीदृशी॥

इति पक्षिणां सल्लापं श्रुत्वा विक्रमार्कस्तं पर्वतमयात्. तत्र च वध्यशिलां निरीक्ष्य तत्समीपस्थिते सरोवरे स्नात्वा वध्यशिलायामुपविवेश. तत्रान्तरे राक्षसोऽपि समागत्य तत्र प्रहसितवदनं राजानमासीनं दृष्ट्वा विस्मितः पप्रच्छ "भो महासत्त्व! को भवान्, कुतः समागमत्? यः पुनरत्र शिलायामुपविशति, स मामदृष्ट्वैव भयान्म्रियेत; त्वं पुनर्महाधैर्यसंपन्नः

स्मेराननो दृश्यसे. अन्यच्च, यस्य मरणकालः सन्निधत्ते स ग्लानिं भजति; त्वं पुनरधिकां कान्तिं प्राप्य हससि." राजा—"सखे! तव किमनेन विचारेण? मया परार्थमेव शरीरं दीयते. यदात्मनः समीहितं तत् कुरु." निशाचरस्तु राज्ञः सौजन्यमालोक्य मनस्येवमचिन्तयत्. "अहो! साधुरयम्. यदात्मनः सुखभोगेच्छां विहाय परदुःखमसहमानः स्वशरीरं जिहासति. उक्तं च—

सक्त्वाऽऽत्मसुखभोगेच्छां सर्वसत्त्वसुखैषिणः ।
भवन्ति परदुःखेन साधवोऽत्यन्तदुःखिताः ॥

इत्येवं विचिन्त्य राजानमब्रवीत्–"भो महापुरुष! यतः परार्थं शरीरं प्रयच्छसि, ततस्तवैव जीवितं श्लाघ्यम्.

जीवत्येव पशुश्चापि केवलं ह्युदरम्भरिः ।
तस्यैव जीवितं श्लाघ्यं यः परार्थे तु जीवति ॥

अथवा भवादृशां परोपकारिणामेतत् चित्रं न भवति। उक्तं च—

किमत्र चित्रं यत्सन्तः परानुग्रहतत्पराः ।
न हि स्वदेहशैत्यार्थं जायन्ते चन्दनद्रुमाः ॥

सखे! नूनमनेनोपकारेण त्वं सर्वाः संपदः प्राप्नुहि. तथा चाहुः—

परोपकारव्यापारपरो यः पुरुषो भुवि ।
संपदः समवाप्नोति परादपि च याः पराः ॥
परोपकारनिरता ये स्वर्गसुखनिस्स्पृहाः ।
जगद्धिताय जनिताः साधवस्त्वादृशा भुवि ॥

एवमभिधाय राजानं पुनरब्रवीत् "वयस्य! तवाहं तुष्टोऽस्मि; वरं वृणीष्व." राजा—"यदि प्रसन्नो जातोऽसि,

तद्यप्रभृति मनुष्यभक्षणं परित्यज; अत्रत्यान् विप्रान् मृत्युभयात् परित्रायस्व; आत्मानमिव तान् पश्य, तथाऽऽहुः प्राज्ञः—

मरिष्यामीति यद्दुःखं पुरुषस्योपजायते ।
शक्यस्तेनानुमानेन परोऽपि परिरक्षितुम् ॥

अन्यच्च—

यथा च ते जीवितमात्मनः प्रियं
तथा परेषामपि जीवितं प्रियम् ।
संरक्ष्यते जीवितमात्मनो यथा
तथा परेषामपि रक्ष जीवितम् ॥"

इति राज्ञा निरूपितः सोऽपि राक्षसस्तदाप्रभृति प्राणिवधं परितत्याज. राजा विक्रमोऽपि कृतार्थो भूसुरान् प्रणम्य तैरभिनन्दितः स्वनगरमगमत्.

इतीमां कथां सालभञ्जिकाकथितामाकर्ण्य भोजस्त्रपाऽवनतवदनो निजान्तःपुरमयासीत्.

त्रयोदशोपाख्यानम्.

नद्याः पूराद्विप्रमेकं सभार्यं
तीरं नीत्वा तद्वितीर्णं च पुण्यम् ।
दत्वा विप्रं मोचयामास कश्चित्
रक्षोरूपादेष इत्यद्य वक्ति ॥

पुनरप्येकदा सिंहासनसमारुरुक्षासमागतं भोजभूपतिमपरा प्रतिमा जगाद—"राजन्! प्रथमं विक्रमार्कदेवस्यौदार्यमाकर्णय; यदि रोचते तदनन्तरमुपविश. श्रूयताम्—

एकदा विक्रमार्को राज्यं मन्त्रिवर्गे निधाय स्वयं भूमिकाऽन्तरतिरोहितः पृथिवीपर्यटनाय निश्चक्राम. निर्गत्य च प्रतिनगरं त्रीणित्रीणि दिवसानि गमयन्नेकदा नगरमेकमगमत्. तन्नगरसमीपस्थितनदीतटे देवालये सर्वे महाजनाः कस्मादपि पौराणिकात् पुराणं शृण्वन्तीति निशम्य राजा नद्यां स्नात्वा देवालयं गत्वा देवं नमस्कृत्य महाजनसमीपे स्वयमुपविश्य पुराणश्लोकानेतानशृणोत्—

अनित्यानि शरीराणि विभवो नैव शाश्वतः ।
नित्यं संनिहितो मृत्युः कर्तव्यो धर्मसंग्रहः ॥
श्रूयतां धर्मसर्वस्वं यदुक्तं शास्त्रकोटिभिः ।
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥
यो दुःखितानि भूतानि दृष्ट्वा भवति दुःखितः ।
सुखितानि सुखी चापि स धर्मात्मेति गद्यते ॥
नातो भूयःपरो धर्मः कश्चिदस्यास्ति देहिनः ।
प्राणिनां भयभीतानामभयं यत्प्रयच्छति ॥
वरमेकस्य सत्त्वस्य प्रदानं जीवितस्य तु ।
न च विप्रसहस्रेभ्यो गोसहस्रं दिनेदिने ॥
अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति दयापरः ।
तस्य देहविमुक्तस्य क्षय एव न विद्यते ॥
हेमधेनुधनादीनां दातारस्सुलभा भुवि ।
दुर्लभः पुरुषो लोके सर्वजीवदयापरः ॥
महतामपि यज्ञानां कालेन क्षीयते फलम् ।
फलस्याभयदानस्य क्षय एव न विद्यते ॥
दत्तमिष्टं तपस्तप्तं तीर्थयात्रा श्रुतं तथा ।

सर्वाण्यभयदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
चतुस्सागरपर्यन्तां यो दद्याद्वसुधामिमाम् ।
यश्चाभयं च भूतेभ्यस्तयोरभयदोऽधिकः ॥
अध्रुवेण शरीरेण प्रतिक्षणविनाशिना ।
ध्रुवं यो नार्जयेद्धर्मं स शोच्यो मूढचेतनः ॥
यदि प्राण्युपकारस्य देहोऽयं नोपयुज्यते ।
ततः किमपकारोऽस्य प्रत्यहं क्रियते नृभिः ॥
एकतः क्रतवस्सर्वे समग्रवरदक्षिणाः ।
एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणम् ॥
परोपकारव्यापारपरो यः पुरुषो भुवि ।
स संपदं समाप्नोति परादपि च या परा ॥

एवं पुराणश्लोककथनसमये कश्चिद्ब्राह्मणः पत्न्या सह नदीमुत्तितीर्षुर्नदीमवगाह्य महापूरेण नीयमानो हाहाकारं कुर्वन् नदीतटे पुराणश्रवणतत्परान् महाजनानुद्दिश्यैवमवादीत् "भो भो ! महाजनास्त्रायध्वं, त्रायध्वम्; वृद्धः सपत्नीको ब्राह्मणोऽहं नदीप्रवाहे मुहुर्मुहुर्निमज्जन्नेष जीवितं त्यक्ष्यामि, यः कोऽपि सत्त्वाधिको धार्मिको मम सभार्यस्य प्राणान् ददातु," इति प्रार्थयमानस्य दीनध्वनिं श्रुत्वा महाजनाः सर्वेऽपि सदयमपश्यन्. न कोऽपि तस्याभयं दातुं प्रबभूव. प्रवाहात् तमुत्कूलयितुं कोऽपि न शशाक. ततो विक्रमार्को राजा "मा भैषीः" इति धीरमुद्घुष्य नदीमध्यं प्रविश्य पत्न्या सह तं ब्राह्मणं महापूरादाकृष्य तटमानिनाय. राजन्! तस्य कियानानन्दः स्यादिति भवानेव विचारयतु. ब्राह्मणोऽपि स्वस्थः सन् राजानमवदत्—"भो महापुरुष! ममैतच्छरीरं

पुरा पितृभ्यामजनिष्ट. ततोऽस्य गायत्र्या द्वितीयं जन्म. इदानीं भवतस्तृतीयं जन्म प्राप्तम्, अतः प्राणदानान्महोपकारिणस्तवाहं किमुपकरिष्यामीति यदि विरमामि, मम जीवितं मुधैव स्यात्. अतो यथाशक्त्युपकरोमि, प्रतिगृहाण. गोदावर्युदकमध्ये द्वादशवर्षाणि नामत्रयमन्त्रमजपम्, तत्पुण्यं तुभ्यं दीयते. अन्यच्च, यत् कृच्छ्रचान्द्रायणादिना संपादितं सुकृतमस्ति, तत्सर्वं गृहाण," इत्युक्त्वा राज्ञे तत्समग्रं पुण्यं समर्प्याशिषं च दत्वा पत्न्या सह ब्राह्मणो निजस्थानं जगाम. अस्मिन्नेव समये भीषणः कोऽपि ब्रह्मराक्षसो राजसमीपमाजगाम. ब्राह्मणास्संभ्रान्तास्तमपश्यन्. राजाऽपि तं दृष्ट्वाऽपृच्छत्. "भो महापुरुष! कस्त्वं? कुतः समागच्छसि? राक्षसः—"अहमत्रैव नगरे ब्राह्मणः कश्चिद्दुष्प्रतिग्रहजीवी दुर्याचनापरश्च. तथा विद्यागर्वात् सर्वान् वृद्धानसकृददूषयम्. तत्पातकवशादस्मत्पुरस्स्थितेऽश्वत्थपादपे ब्रह्मराक्षसो भूत्वा नियुतं वर्षाणि तिष्ठामि. अद्य भवतोरुभयोर्गोष्ठीमाकर्ण्य समागतोऽस्मि. यतो निर्विशेषं सर्वेषामुपकरोषि, तन्ममाप्युपकर्तुमर्हसि." राजा—"किं वाञ्छसि?" राक्षसः—"इदानीं ब्राह्मणेन तुभ्यं यत्सुकृतं दत्तम्, तन्मह्यं दीयताम्, तेन पुण्येनाहमस्माद्दोषादुत्तीर्णो भविष्यामि." राजा तदानीमेव निश्शङ्कं तस्मै तत्पुण्यं ददौ. सोऽपि तेन पुण्येन तस्मात् पापजन्मनो निवृत्तो दिव्यरूपधरः सन् राजानं प्रशस्य दिवं जगाम. राजाऽपि तत्रत्यान् महापुरुषानापृच्छ्य स्वनगरमगमत्.

इति कथां सालभञ्जिका कथयामास. भोजोऽपि तदाकर्ण्य विफलमनोरथो जगाम.

चतुर्दशोपाख्यानम्

कस्मादपि मुनिवर्याच्छिन्नलिङ्गं किञ्चिदेष संगृह्य।
आगच्छन् विघाय प्रादादिति सालभञ्जिका वदति ॥

भूयोपि कदाचन भोजे राजनि सिंहासनमारोढुमभिलषति, अपरा पाञ्चालिका व्याजहार. "वामन इव वृक्षाग्रस्थितं फलमिदमधिगन्तुमभिलषसि ; आकर्णय विक्रमार्कस्यौदार्यम्—

एकदा विक्रमो राजा पृथ्वीमध्ये कस्मिन् स्थाने किमाश्चर्यमस्ति, का वार्ता, किं तीर्थं, को वा देवतावासोऽस्तीति विलोकयितुं तपस्विवेषेण परिभ्रमन् नगरमेकमगमत्. तन्नगरसमीपे तपोवनमेकमदृश्यत. तस्मिन्नेका नदी प्रवहति स्म. तत्र जगदम्बिकामहाप्रासादोऽभूत्. राजाऽपि तत्र नदीजले स्नात्वा देवतां सप्रदक्षिणं प्रणम्य ततो निर्जगाम. तत्रान्तरेऽवधूतवासा नाम कश्चिद्योगी तत्रागत्य कृतप्रणामं राजानमन्वयुङ्क्त "को भवान्?" तदा राजा—"अध्वनीनोऽहं कोऽपि तीर्थयात्राशीलः." योगी—"न त्वं विक्रमार्कः? एकदा त्वामुज्जयिन्यामपश्यम्. अतोऽहं त्वां जानामि किमर्थमागतोऽसि?" राजाऽब्रवीत् "स्वामिन्! वसुमतीं परिभ्रमेयमिति महत्युत्कण्ठा समभूत्. तेन च सर्वमाश्चर्यं विलोक्यते, भवादृशानां महतां संदर्शनमपि भविष्यति" इति. अवधूतवासा अब्रवीत् "राजन्! तत्तादृशं राज्यं परित्यज्य कथं देशान्तरं परिभ्रमसि? कुतोऽपि मध्ये विकृतिश्चेत् किं करिष्यसि?" राजा—"अहं सर्वमपि राज्यभारं मन्त्रिहस्ते निधाय समागच्छम्." अवधूतवासाः—"अये त्वया नीतिशास्त्रविरोधः क्रियते. उक्तं च—

नियोगिहस्तार्पितराज्यभाराः
तिष्ठन्ति ये स्वैरविहारधीराः ।
बिडालबृन्दार्पितदुग्धभाण्डाः
स्वपन्ति ते मूढधियः क्षितीन्द्राः ॥

अन्यच्च, राज्यं स्ववशंवदमभूदिति नोपेक्षणीयम्. स्वायत्तमपि पुनः सुदृढं कर्तव्यम्. तथा चोक्तम्—

कृषिर्विद्या वणिग्भार्या धनसाम्राज्यसंपदः ।
कर्तव्यं सुदृढं सर्वं कृष्णसर्पमुखं यथा ॥"

तच्छ्रुत्वा राजा बभाण—"भगवन्! सर्वमेतत्पौरुषमनर्थकम्. किं तु, दैवमेव सर्वस्य मूलम्. सुदृढेऽपि राज्ये सत्यामपि साधनसमृद्धौ संपन्नेऽपि पौरुषे दैववैमुख्यान्नरः परिभूयते. तथा हि—

नेता यस्य बृहस्पतिः प्रहरणं वज्रं सुरास्सैनिकाः
स्वर्गो निग्रहदुर्गमः खलु हरेरैरावतो वारणः ।
इत्याश्चर्यबलान्वितोऽपि बलभिद्भग्नः परैस्संगरे
तद्युक्तं ननु दैवमेव शरणं धिग्धिग्वृथा पौरुषम् ॥

तथा च—

नैवाकृतिः फलति नैव कुलं न शीलं
विद्याऽपि नैव न च यत्नकृताऽपि सेवा ।
भाग्यानि पूर्वतपसा किल संचितानि
काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः ॥

अपि च—

येनाखण्डलदन्तिदन्तमुसलान्याकुञ्चितान्याहवे
धारा येन पिनाकपाणिपरशोश्चाकुण्ठिता चाहृता ।

जाया दाशरथेः प्रभाववसतेस्संक्लेशिता जानकी
दैत्यस्सोऽपि हतोविधिर्हि बलवान्लोकैरलङ्घ्यःखलु ॥

वृद्धौ क्षये च दैवमेव निदानमिति किं स्वामी न जानाति?

भग्नाशस्य करण्डपिण्डिततनोर्म्लानेन्द्रियस्य क्षुधा
कृत्वाऽऽखुर्विवरं स्वयं निपतितो नक्तं मुखे भोगिनः।
तृप्तस्तत्पिशितेन सत्वरमसौ तेनैव यातः पथा
स्वस्थास्तिष्ठत दैवमेव हि परं वृद्धौ क्षये कारणम् ॥

अन्यच्च—

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं
सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति ।
जीवेत्तथाऽन्धोऽपि वने विसर्जितः
कृतप्रयत्नोऽपि गृहे न जीवति ॥

अपि च, भगवन्! श्रूयताम्. राजशेखरो नाम राजा कश्चिदासीत्. स चैकदा मनस्येवमकरोत् 'यो मम तरुतलनिवासिनो राज्यमदिशत्, स एव राज्यं निर्वहतु.' इति निसृष्टभारे राजनि, देवः स्वयं वैरिणो निर्जित्य राज्यमकण्टकमकरोत्." इतीमां कथां कथयति वसुन्धराऽधिनाथे, तपस्वी प्रहृष्टस्तस्मै काश्मीरलिङ्गमेकं दत्वा बभाण "भो राजन्! एतत् काश्मीरलिङ्गं चिन्तामणिरिव चिन्तितानि वस्तूनि ददाति; तस्मादेतत् साधु पूजय." राजा बाढमिति तं प्रणम्य तदादायागच्छन् नगरमार्गे कञ्चन ब्राह्मणमपश्यत्. स च राजानमुद्दिश्य,

पातु वो गिरिजा माता यस्य द्वादशलोचनः ।
तथैव गिरिजामाता द्वादशार्धार्धलोचनः ॥

इत्याशिषमुक्त्वाऽब्रवीत्—"राजन्! मम सुचिराभ्यर्चितं शिवलिङ्गं केनाप्यपहृतम्. त्रिचतुर्दिवसैरहमुपवसामि. अनाराध्य लिङ्गं न भक्षयेयम्. यदीदं लिङ्गं दास्यसि, तर्हि कृतार्थो भविष्यामि." राजा तु तच्छ्रुत्वा तस्मै तल्लिङ्गं दत्वा निजान्तःपुरं जगाम.

इतीमां कथां भोजः श्रुत्वा नाहमर्हामीति विरराम.

पञ्चदशोपाख्यानम्

नगर्यां कस्याश्चिद्विबुधवनितायास्तु भवने
कटाहे संमग्नो ज्वलनपरितप्यत्तिलरसे ।
उदन्तं यस्तस्यास्समवददमुष्मै प्रियतमां
ददावेनामेष क्षितिपतिरिति स्वादु वदति ॥

अथैकदा यथापूर्वं सिंहासनमारोढुमागच्छति धाराऽधिनाथे, सालभञ्जिकाऽन्या विहस्य राजानमभाणीत्. कथमिव भूयोऽपि समागमः? अद्यापि समाकर्णय तस्य विक्रमस्य महौदार्यम्—

विक्रमे राज्यं कुर्वति तस्य पुरोहितो वसुमित्रो नाम. सोऽत्यन्तरूपवान्, सकलकलाऽभिज्ञः, राज्ञाऽत्यन्तं प्रियतमः, परोपकारी, सर्वलोकप्रियः महाधनसंपन्नश्च. तस्य चैवंविधस्य चेतस्येवं बुद्धिरुदभूत्—

उपार्जितानां पापानां गङ्गास्नानादृते क्षयो नास्ति. उक्तं च—

तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैस्त्यागेन वा पुनः ।
गतिं न लभते जन्तुर्गङ्गां संसेव्य तु व्रजेत् ॥

स्नातानां शुचिभिस्तोयैर्गाङ्गेयैर्नियतात्मनाम् ।
पुष्टिर्भवति या पुंसां न सा क्रतुशतैरपि ॥
अपहृत्य तमस्तीव्रं यथा यात्युदयं रविः ।
तथाऽपहृत्य पापानि भाति गङ्गाजलाप्लुतः ॥
अग्निं प्राप्य यथा सद्यस्तूलराशिर्विनश्यति ।
तथा गङ्गाजलेनैव सर्वपापं विनश्यति ॥
चान्द्रायणसहस्रेण यः कुर्यात्कायशोषणम् ।
पिबेद्यश्चापि गङ्गाम्भः समौ स्यातामुभावपि ॥
यस्तु सूर्यांशुसंतप्तो गाङ्गेयं सलिलं पिबेत् ।
विधियुक्तं च पीत्वाऽपि सर्वपापात्प्रमुच्यते ॥
भूतानामपि सर्वेषां दुःखोपहतचेतसाम् ।
गतिमन्वेषमाणानां नास्ति गङ्गासमा गतिः ॥
महद्भिरशुभैर्ग्रस्तान् भूतांश्च प्रसभेन सा ।
उद्धृत्य नरकाद्घोराद्गङ्गा रक्षति सेवनात् ॥
सप्त पूर्वान् सप्त परान् पितॄन् तेभ्यश्च ये परे ।
परं तारयते गङ्गा दृष्टा पीताऽवगाहिता ॥
दर्शनात् स्पर्शनाद्ध्यानात् तथा गङ्गेति कीर्तनात् ।
पुनाति पुरुषं पुण्या शतशोऽथ सहस्रशः ॥
ते जात्यन्धेषु जात्यन्धा मृगेषु च मृगाः स्मृताः ।
समर्था ये न पश्यन्ति गङ्गां पापप्रणाशिनीम् ॥

एवं विचार्य वाराणसीं जगाम. तत्र गङ्गायां यथाविधि स्नात्वा विश्वेश्वरं माधवं च प्रणम्याश्चर्यं पञ्चक्रोशयात्रां विधाय पुनः प्रयागे माघस्नानं गयाश्राद्धं च विधाय स्वनगराभिमुखमागच्छन् मार्गे नगरमेकमगमत्. तत्र नगरे शापदग्धा

सुराङ्गना काचिद्राज्यमकरोत्. तस्याः पतिर्नासीत्. तत्र लक्ष्मीनारायणस्य महान् प्रासादोऽदृश्यत. तस्य च गोपुराग्रे चिरात् तप्ते महति लोहकटाहे तैलं संतप्यते स्म. तत्र नियुक्ताः पुरुषाः वैदेशिकान् जनानेवं ब्रुवन्तोऽवर्तन्त "यः सत्वाधिकः कोऽपि पुरुषोऽस्मिन्कटाहे निपतेत् तस्येयं मन्मथसंजीवीनीनामाप्सराः कण्ठे मालिकामर्पयिष्यति" इति. वसुमित्रोऽपि तं वृत्तान्तं श्रुत्वा तत् सर्वं दृष्ट्वा स्वनगरमाजगाम. आगत्य च, सर्वैर्बन्धुभिः सह मिळित्वा प्रभाते राजमन्दिरं गत्वा राजानं दृष्ट्वा राज्ञे गङ्गोदकं विश्वेश्वरप्रसादं च दत्त्वोपविवेश. राजा—"आर्य! वसुमित्र! दिष्ट्या भवन्तं चिरायापश्यम्. किं सुखेन निर्वर्तिता पुण्यतीर्थयात्रा?" वसुमित्रः—"भो राजन्! तव प्रसादात् तीर्थयात्रां विधाय क्षेमेण समागतोस्मि." राजा—"तत्र देशान्तरे किंकिमपूर्वमपश्यः?" वसुमित्रः सुराङ्गनातप्ततैलवृत्तान्तमकथयत्. तच्छ्रुत्वा राजाऽपि तेन सह तत्स्थानं गत्वा तत्र नद्यां कृताभिषेको लक्ष्मीनारायणं नमस्कृत्य तप्ततैलमध्ये पपात. तत्रत्या जना महान्तं कोलाहलमकुर्वन्. राज्ञस्तु शरीरं मांसपिण्डाकारमभूत्. तच्छ्रुत्वा मन्मथसंजीविनी पीयूषमानीय मांसपिण्डमभिषिषेच. ततो राजा दिव्यरूपधरः कुमारः संवृत्तः. ततो मन्मथसंजीविनी कुसुममालां महीपतेः कण्ठे निवेशयितुमाजगाम. तदा राजा—"भद्रे! मदीयाऽसि. मामकं छन्दमनुवर्तस्व." मन्मथसंजिविनी—"आदिशत्वार्यपुत्रः." राजा—"तर्ह्यमुं मम पुरोहितं वृणीष्व." मन्मथसंजीविनी महाप्रसाद इति पुरोहितकण्ठे कुसुममालामक्षिपत्. राजाऽपि तयोर्विवाहं कृत्वा तं वसुमित्रं तत्रैव राज्येऽभिषिच्य निजनगरमगमत्.

इमां कथां कथयित्वा सालभंजिका राजानमब्रवीत्. "किमाकर्णितमौदार्यं देवस्य विक्रमार्कस्य? तदुपरि यथार्हं विधेहि." तच्छ्रुत्वा राजा तूष्णीम्भूतस्तस्थौ.

षोडशोपाख्यानम्

विक्रमधराऽधिनाथो विप्राय प्रवयसे दरिद्राय ।
कन्यासमानभारं काञ्चनमदिशन्मुदेति वक्त्येषा ॥

भूयोऽपि कदाचन ससंभ्रममागच्छन्तं भोजमपरा पाञ्चालिका जगाद—राजन्नुपसंहर संभ्रमं, तिष्ठ; सर्वमप्याकर्णय विक्रमार्कस्य वदान्यभावम्.

राजा विक्रमस्त्वेकदा दिग्विजयार्थं कृतसन्नाहो निर्गत्य पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरा दिशो विदिशश्च परिभ्रम्य सर्वानपि नृपतीन् निजपादपद्मसमाक्रान्तान् विधाय तैः समर्पिता रथगजाश्वादीरुपधाः स्वीकृत्य निजनगरीमुज्जयिनीं प्रति समागत्य यावत् प्राविविक्षत्, तावत् प्रधानो दैवज्ञः प्राह "देव! चत्वारो वासरा नार्हन्ति पुरप्रवेशम्." तच्छ्रुत्वा राजा नगराद्बहिरुद्याने निवासं परिकल्पयेति सचिवमादिदेश. सुमन्त्रो नाम सचिवः ससंभ्रमं समुचितं निवासं कारयामास. तत्रान्तरे ऋतुर्वसन्तोऽपि शनैरुद्यानं सिषेवे. तदा मन्त्री राजानमब्रवीत्—

देव! दिष्ट्या समयः कुसुमाकरोऽपि समागमत्. पश्य—

वकुळा मुकुळान्वहन्ति सद्यः
सकलाशा भ्रमरीनिनादगीताः ।
कमलायतलोचना वनान्ते
विचरन्ति प्रमदाः प्रसूनलोलाः ॥

अपिच—

माकन्दमग्र्यमकरन्दमहानुरागा-
दिन्दिन्दिरा निबिडयान्त समन्द्रनादाः ।
मन्दानिलाश्च वनितावदनारविन्दा-
मोदाधिवासमधुरा भुवि वान्त्यजस्रम् ॥

लतां पुष्पवतीं स्पृष्ट्वा स्नातो विमलवारिषु ।
पुनस्स्पर्शनशङ्कीव मन्दं चलति मारुतः ॥

एवं ब्रुवाणं मन्त्रिणं राजा वसन्तपूजासंविधानसंपादने न्ययुङ्क्त. ततः स मन्त्री सुमनोहरं मण्टपमेकं कारयित्वा वेदशास्त्रपुराणज्ञान् ब्राह्मणान् तौर्यत्रिकनिपुणान् नर्तकीर्विलासिनीश्च समाह्वयत्. तत्र सभामध्ये नवरत्नखचिते सिंहासने लक्ष्मीनारायणप्रतिमाद्वयं प्रतिष्ठाप्य, तस्य पूजार्थं कुङ्कुमकस्तूरीकर्पूरचन्दनागुरुप्रभृतीनि सुगन्धद्रव्याणि मल्लिकाशतपत्रमरुवकचम्पककेतकीकरवीरप्रभृतीनि कुसुमानि च समानीय सर्वमपि सज्जीकृतमिति राज्ञे निवेदयामास. राजाऽपि स्वयमेव देवं संपूज्य-ब्राह्मणान् यथार्हमभ्यर्च्य सर्वानपि लोकान् यथोचितं संभाव्य वादित्रादिविनोदेन कालं नयन् सुचिरं सुखमुवास.

तत्रान्तरे कश्चिद्वृद्धो ब्राह्मणो हस्ते काञ्चन कन्यकां गृहीत्वा राजसमीपमागत्य—

कल्याणदायि भवतोऽस्तु पिनाकपाणेः
पाणिग्रहे भुजगकङ्कणभीषितायाः ।
संभ्रान्तदृष्टि सहसैव नमश्शिवायै-
त्युक्त्वाऽर्धलज्जितनतं मुखमम्बिकायाः ॥

इत्याशिषं प्रयुज्य राज्ञा निर्दिष्टां ब्रुसीमास्थाय राजानमेवमवादीत्

"राजन्! विज्ञापनमस्ति." राजा—"निश्शङ्कं निवेदयतु भवान्." ब्राह्मणः—"अहं नदीवर्धमानगरनिवासी. ममाष्टौ पुत्राः समजायन्त. कन्यका पुनः काऽपि नाजनि. ततः सभार्योऽहं जगदम्बिकायाः पुरत एवं संकल्पमकार्षम्, 'अम्ब! यदि मम कन्यका भविष्यति, तां त्वन्नामाङ्कितां तत्तुलितेन सुवर्णेन सह कस्मैचिच्चतुर्वेदविदे वराय दास्यामि' इति. ततः कतिपयैरेव दिवसैर्जगदम्बिकाप्रसादादेषा कन्या जाता. इदानीमस्याः पाणिग्रहणसमयः समतिक्रामति. अतोऽनया तुलितं सुवर्णं दातुं विक्रमादन्यः कोऽपि नास्तीति श्रुत्वा तवान्तिकमहमागमम्" राजा—"साधु समनुष्ठितं त्वया. यावतो धनस्य तृष्यसि, तावद्गृहाण" इत्युक्त्वा भाण्डारिकमाहूयादिदेश "एतस्मै ब्राह्मणायैतत्कन्यकामितं सुवर्णं देहि. भूयोऽप्यष्टकोटिसुवर्णं दीयताम्" इति. कोशाध्यक्षोऽपि महाप्रसाद इति विभाय तावत् काञ्चनं ददौ. ब्राह्मणोऽप्यतिसंतुष्टः सन् कन्यकया सह जगाम. ततो राजाऽपि शुभे मुहूर्ते पुरं विवेश.

इति कथां पाञ्चालिकोदीरितां निशम्य भोजो निर्जगाम.

सप्तदशोपाख्यानम्

केनापि राज्ञा वसुलाभहेतोः
दिनेदिने कल्पितमात्मनाशम्।
निशम्य तत्साहसमन्तरेण
तस्येप्सितं चक्र इतीह वक्ति ॥

पुनरपि राजानं भोजमागतमन्या सालभञ्जिका भणति—"राजन्! अत्र सिंहासने समुपवेष्टुं स एव क्षमो यस्य विक्रम-

स्यौदार्यादयो गुणाः सन्ति. राजा—"सालभञ्जिके! कथय तस्यौदार्यादिवृत्तान्तम्." सालभञ्जिका भणति.

शृणु राजन्! तस्यौदार्यमेव त्रिभुवने कीर्तिं वितस्तार. सर्वे जनास्तमेव राजानं तुष्टुवुः. अन्यच्च अर्थिनां स्वस्तिवचनं दातॄणां प्रीत्यै भवति; न तु शौर्यादयो गुणाः.

उक्तं च—

युध्यन्ते पक्षिपशवः पठन्ति शुकशारिकाः ।
ददाति कोऽपि दानं यः स शूरः स च पण्डितः ।

तथा च—

दातॄणामेव सुप्रीतिः स्वस्तिवाचा यथाऽर्थिनाम् ।
संप्रहर्षो न हि तथा रणदुन्दुभिनिस्वनैः ॥

शौर्यज्ञानानुष्ठानादयो गुणाः सर्वेषामपि भविष्यन्ति, नत्वौदार्यम्.

एवं त्यागगुणश्श्लाध्यः सर्वेषु गुणराशिषु ।
त्यागाज्जगति पूज्यन्ते पशुपाषाण पादपाः ॥

अन्यच्च—

त्यागो गुणो गुणशतादधिको मतो मे
विद्या विभूषयति तं यदि किं ब्रवीमि ।
शौर्यं हि नाम यदि तत्र नमोऽस्तु तस्मै
तच्च त्रयं यदि भवेदति चित्रमेतत् ॥

तच्चतुष्टयं तस्मिन् विक्रमार्केऽवर्तत.

एकदा परमण्डले कस्यचिद्राज्ञः पुरतः केनचित् स्तुतिपाठकेन विक्रमस्य गुणावलिरपाठि. तां श्रुत्वा राजा परमासूयया वन्दिनमुवाच—"रे वन्दिन्! कुतः स्तुतिपाठका विक्रमार्कमेव स्तुवन्ति? किमन्यो राजा तादृशो नास्ति?" वन्दी—

"देव! धैर्ये त्यागे परोपकारे साहसे दयायां च तेन सदृशो राजा त्रिभुवनेऽपि नास्ति. परोपकारकरणे स्वदेहेऽपि तस्य महात्मनो ममत्वं नास्ति." तदाकर्ण्य स रजा 'अहमपि परोपकारं करिष्यामि' इति मनसि कृत्वा कञ्चन योगिनमाहूयोवाच—"भो योगिन्! परोपकारार्थं मम प्रीतिरनुदिनमेधते; यदि कश्चिदुपायः स्यात् तं निवेदय." योगी—"भोः! किं वा नास्ति?' राजा—"अस्ति चेदुपदिश. साधयामि." योगी—"कृष्णचतुर्दश्यां चतुष्षष्टि योगिनीचक्रं पूजय. तत्पुरतो जपं कृत्वा दशांशहोमं विधेहि; होमावसाने पूर्णाहुतिनिमित्तं स्वशरीरमेवोपकल्पय; ततो योगिनीचक्रं प्रसन्नं भविष्यति. यत् त्वया प्राथ्यर्ते तद्दास्यति. पुनरप्रतिमं शरीरं तव भविष्यति" इति. तच्छ्रुत्वा राजा सर्वमपि तथैवानुष्ठाय पूर्णाहुतिनिमित्तं स्वयमेवाग्नौ पपात. ततो योगिनीचक्रदेवता प्रसन्ना भूत्वा राज्ञे नवं शरीरं दत्वा भणतिस्म. "राजन्! तुष्टाऽस्मि, वरं वृणीष्व." राजा—"अम्ब! प्रसन्ना यदि, तर्हि मम गृहमनुदिनं सप्तघटसुवर्णपरिपूर्णं विधेहि." देवता—त्वमेवं प्रतिदिनं शरीरमग्नौ होष्यसि चेदहं तथा करिष्यामि." राजाऽपि तथेत्यूरीकृत्य नित्यमग्नौ शरीरं सुवर्णार्थं जुहुदास्त.

एकदा विक्रमार्कोऽपि तां वार्तां श्रुत्वा तत्स्थानं समागत्य पूर्णाहुतिसमये स्वयमेवाग्नौ पपात. ततो योगिनी स्वयमचिन्तयत्. "किमद्यतनं मांसमतीव स्वादुतरं दृश्यते? अस्य हृदयं सारभूतमिवास्ति" इति. पुनः शरीरं दत्वा जगाद "भो महासत्त्व! को भवान्? तव शरीरत्यागेन किं प्रयोजनम्? तद्ब्रूहि दास्यामि" इति. राजा—"यदि प्रसन्नाऽसि,

तर्ह्ययं राजा प्रतिदिनं मरणान्महाकष्टमनुभवति, तन्निवारयतु भवती. अस्य गृहे सप्त महाघटाः प्रतिदिनं सुवर्णेन पूरणीयाः." योगिनी तथा करिष्यामीत्यङ्गीकृत्य तस्य गृहे प्रतिदिनं सप्त महाघटान् सुवर्णेन पूरयामास; राजानं मरणान्निवारयामास; विक्रमोऽपि स्वनगरं प्रत्यागतः

इमां कथां कथयित्वा सालभञ्जिका राजानमब्रवीत् "राजन्! त्वयीदृशः परोपकारः किमस्ति?" तच्छ्रुत्वा राजा तूष्णीं बभूव.

अष्टादशोपाख्यानम्.

उदयशिखरिगङ्गास्तम्भमार्गेण गत्वा
प्रतिदिनमतिमात्रस्वर्णदां कर्णभूषाम् ।
खरकिरणसकाशात् प्राप्य तां ब्राह्मणाय
ह्यदिशदिति दरिद्रायेति सौषाद्य वक्ति ॥

पुनरपि राजनि सिंहासनमारोढुमागच्छत्यपरा पाञ्चालिका प्राह—"भो राजन्! विक्रमार्कस्यौदार्यादिगुणा यस्य सन्ति, तेनैवैतत्सिंहासनमध्यासितव्यम्." राजा—"कथय तस्यौदार्यादिवृत्तान्तम्." साऽब्रवीत्, राजन्! श्रूयताम्—

विक्रमार्को राजा नीतिमणुमात्रमपि नोल्लङ्घयेत्. मणिपुरे गोविन्दशर्मा नाम ब्राह्मणः स्वपुत्राय नीतीरूपादिक्षत्; अहमप्यश्रौषम्; तत् तुभ्यं निवेदयामि, श्रूयताम्.

मनीषी पुरुषो दुर्जनैः सह संसर्गं न कुर्वीत; यतो महानर्थाः प्रवर्तेरन्. उक्तं च—

दुर्वृत्तसंगतिरनर्थपरम्परायाः ।
हेतुस्सतामधिगतं वचनीयमत्र ॥
लंकेश्वरे हरति दाशरथेः कळत्रं ।
प्राप्नोति बन्धमथ दक्षिणसिन्धुराजः ॥

तस्मात् सज्जनसङ्गं विदधीत. लोके सत्सङ्गात् परो नास्ति. उक्तं च—

कन्दळयत्यानन्दं निन्दत्यनिलेन्दुचन्दनानि भृशम् ।
मण्डयति मन्दहासं संधत्ते संपदोऽपि सत्सङ्गः ॥

अन्यच्च, केनापि वैरं न कुर्वीत. परेषां संतापं न कुर्वीत. अपराधं विना भृत्यान् न दण्डयेत्. महादोषं विना भार्यां न त्यजेत्; यतोऽक्षयं नरकं भवेत्.

प्रज्ञासंपादने दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।
योऽदृष्टदोषां त्यजति सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥

लक्ष्मीः स्थिरेति न मन्येत; यतोऽत्यन्तचञ्चला सा. उक्तं च—
अनुभवत दत्त वित्तं मान्यं मानयत सज्जनं भजत ।
अतिपरूषपवनलुलिता दीपशिखेवातिचञ्चला लक्ष्मीः ॥

स्त्रीभ्यो गुह्यं न निवेदयेत्. भविष्यच्चिन्तां न कुर्यात. वैरिणामपि हितमेव चिन्तयेत्. दानाध्ययनादिभिर्विना दिवसं मुधा नापनयेत्. पितरौ सेवेत. चोरैस्सह न सल्लपेत्. कदाऽपि निष्ठुराणि न भाषेत. अल्पनिमित्तं बहुव्ययं न कल्पयेत्. उक्तं च—

न स्वल्पस्य कृते भूरि नाशयेन्मतिमान्नरः ।
एतदेव हि पाण्डित्यं यत्स्वल्पाद्भूरिरक्षणम् ॥

आर्येभ्यो दद्यात्. धर्मस्थाने मृषा न भाषेत. मनसा वाचा कर्मणा परोपकारं कुर्वीत. ये परोपकारिणस्ते सुजनाः. एतत् सामान्यतः पुरुषाणां नीतिशास्त्रमुपदिष्टम्.

स तु विक्रमो राजा स्वभावत एव सकलनीतिशास्त्रज्ञः. एवं काले गच्छति, एकदा कश्चिद्वैदेशिको राजानं दृष्ट्वोपविशत्. राजा—"भोः! कुत्रत्यो भवान्?" पुरुषः—"भो राजन्! अहं वैदेशिकः, मम कोऽपि निवासो नास्ति, सर्वदा परिभ्रमन्नेव कालं नयामि." राजा—"पृथिवीपर्यटनात् त्वया किंकिमपूर्वं दृष्टम्? कथय." पुरुषः—"उदयपर्वते महानादित्यस्य प्रासादोऽस्ति. तत्र गङ्गा नाम काऽपि नदी प्रवहति. तद्गङ्गा प्रवाहात् कश्चित् सुवर्णस्तम्भो निर्गच्छति. तस्योपरि नवरत्नखचितं सिंहासनमेकमस्ति. स च सुवर्णस्तम्भः प्रागुदयति विभावसौ पृथिव्या निर्गत्य, गगनमध्यमध्यारूढे स्वयमपि सन्निदत्ते; अस्तमुपगच्छति च तस्मिन् क्रमेणावतीर्य स्वयं गङ्गाप्रवाहे निमज्जति. प्रतिदिनमेवं तत्र भवति. एतन्महाश्चर्यं मया दृष्टम्." राजा विक्रमोऽपि तच्छ्रुत्वा तेन सह तत्स्थानं गतो रात्रौ सुखं सुष्वाप. प्रभातायां च शर्वर्यां गङ्गाप्रवाहाद्वरसिंहासन युक्तो हेमस्तम्भो मन्दंमन्दं निरगमत्. तस्मिन् स्तम्भे राजा स्वयमुपाविशत्. स्तम्भोऽपि यावत् सूर्यमण्डल समीपमगमत्, तावदग्निकणसमुद्गारिभिः सूर्यकिरणैः अदह्यत राज्ञः शरीरम्. ततो राजा मांसपिण्डीभूतेनैव शरीरेण सूर्यमण्डलं प्राप्यास्तावीत्—

नमस्सवित्रे जगदेकचक्षुषे
जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे ।

त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे
विरिञ्चिनारायणशङ्करात्मने ॥

इति बहुधा स्तुत्वा परमात्मानमर्यमणं नमश्चकार. ततः सूर्यस्तममृतेनासिञ्चत्. ततो राज्ञः शरीरं भूयोऽप्यवर्धत. राजाऽवदत्. "धन्योऽहमस्मि" सूर्यः—"भो राजन्! त्वं महासत्त्वाधिकोऽसि; एतन्मम मण्डलं दुष्प्रापमन्यैरुपागतः. तदहं प्रसन्नोस्मि. वरं वृणीष्व." राज्ञोक्तम्—"भो देव! किमतः परमधिको वरोऽस्ति! महामुनिनामप्यलभ्यं तव संदर्शनं यदहमभजम्! तव प्रसादान्मम सर्वमप्यर्थजातं निरपायं विद्यते." तद्वचनेनातिसंतुष्टो भगवान् विभावसुः स्वकीये रत्नकुण्डले दत्वा "भो राजन्! एतत् कुण्डलद्वयं प्रतिदिनमेकैकं सुवर्णभारं प्रयच्छति." इत्युक्त्वा प्रेषयामास. ततो राजा कुण्डलद्वयं गृहीत्वा पुनर्नमस्कृत्य तस्मात् स्वर्णस्तम्भादवतीर्य यावदुज्जायिनीमाजगाम, तावत् कश्चिद्ब्राह्मणो मार्गे समागत्य—

वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी
यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयश्शब्दो यथार्थाक्षरः ।
अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते
स स्थाणुस्थिरभक्तियोगसुलभो निश्श्रेयसायास्तु वः ॥

इत्याशिषं कृत्वाऽभणत् "भो राजन्! अहं कुटुम्बी ब्राह्मणः परं दरिद्रः सर्वत्र भिक्षाटनं करोमि. तयाऽप्युदरं न पूर्यते." तच्छ्रुत्वा राजा तस्मै कुण्डलद्वयं दत्वाऽवदत् "एतत् प्रतिदिनमेकैकं सुवर्णभारं दास्यति." इति राज्ञो वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणः संतुष्टो राजानं बहुशः स्तुत्वा निजालयमगमत्. राजाऽप्युज्जयिनीं प्रत्यागच्छत्.

इमां कथां कथयन्त्यां सालभञ्जिकायां राजा तूष्णीमासीत्.